

«ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ» Ф. К. ВОВКА ТА «ВІЛЬНА СПІЛКА»

Аналізуються щоденникові записи члена київської «Старої Громади» Федора Вовка (Волкова), у яких йде мова про роботу над програмою української партії. Робиться спроба з'ясувати ступінь ідентичності «Програми української партії» Ф. К. Вовка з чернеткою проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах». Розглядається можливість передачі «Програми української партії» замовникам в Україні народовольцем Олександром Астаф'євим. Не виключається думка, що вказаний документ за змістом мав соціально-політичний характер. Ставиться питання про визначення ідейно-політичної спрямованості іншої програми, переданої Федором Вовком у вересні 1883 р. до Києва за посередництвом Павла Чижевського.

Ключові слова: Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, В. Г. Мальований, «Стара Громада», російське народництво, українське народолюбство, «Вільна Спілка» – «Вольный Союз».

Козырев О. С.,
 Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
 г. Николаев, Украина

«ПРОГРАММА УКРАИНСКОЙ ПАРТИИ» Ф. К. ВОЛКА И «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ»

Анализируются дневниковые записи члена киевской «Старой Громады» Федора Волка (Волкова), в которых идет речь о работе над программой украинской партии. Делается попытка выяснить степень идентичности «Программы украинской партии» Ф. К. Волка с черновиком проекта «Программы деятельности и организации украинской социально-революционной партии на федеративных началах». Рассматривается возможность передачи «Программы украинской партии» заказчикам в Украине народовольцем Александром Астафьевым. Не исключается мнение, что указанный документ по содержанию имел социально-политический характер. Ставится вопрос об определении идейно-политической направленности другой программы, переданной Федором Волком в сентябре 1883 в Киев при посредничестве Павла Чижевского.

Ключевые слова: Ф. К. Волк, М. П. Драгоманов, В. Г. Малеванный, «Старая Громада», российское народничество, украинское народолюбство, «Вольный Союз» – «Вільна Спілка».

Kozyrev Oleg,
 V. O. Sukhomlinsky Mykolaiv National University,
 Mykolaiv, Ukraine

«UKRAINIAN PARTY PROGRAM» THEODORE WOLK AND «FREE ALLIANCE»

The article issues the analysis of Theodore Volk journal notes and clarifies the circumstances of its writing and ideological orientation of «Ukrainian party program» in connection with the development of organized program documents of the Ukrainian association «Free Union» – «Free Alliance».

The journal notes of Kiev «Old Community» member Theodore Volk is analyzed, which refer to the creation of the Ukrainian party program. The degree of identity between «Ukrainian party program» by Theodore Volk and the draft project «Activity and organization program of Ukrainian social-revolutionary party on the federative principles» are tried to find out. The possibility of transferring «Ukrainian party program» by the narodolyub Alexander Astafiev to customers in Ukraine is considered. Probably, the content of the mentioned document had social and political character. The question of determining the ideological and political orientation of another program transmitted by Theodore Volk in September 1883 to Kyiv through Paul Chyzhevskyi is defined.

It is concluded, that the old-citizen and political emigrant Th. Volk in March of 1880 during their being in the city of Ploiesti was written «Ukrainian party program» (the name conditional). Possibly, «The Program of Ukrainian Socialist Party» (the name conditional), is made for group (or groups) of Ukrainian citizen who supported the links with the Ukrainian narodolyub movement. The mentioned program wasn't identical with the draft project «Activity and organization program of Ukrainian social-

revolutionary party on the federative principles» (the name conditional), was written by Odessa citizen Vladimir Maliovaniy in the spring of 1883 (possibly with Russian populist John Prysetskyi). The final version of the political program project of Ukrainian socialists-federalists was completed V. Maliovaniy and J. Prysetskyi jointly, and became one of the theoretical sources of political and social program of the Ukrainian association «Free Union» – «Free Alliance».

The first variant of «The Free Alliance» brought by V. Maliovaniy to Kyiv, developed him with M. Dragomanov jointly (partly with the democrat V. Sukhomlyn), had not fell into the hands of police, as discussed in Ukrainian circles. Th. Volk through P. Chyzhevskiy in September 1883 was delivered another unknown program to fatherland, content and ideological orientation which need further investigation.

Key words: *Th. Volk, M. Dragomanov, V. Maliovaniy, «Old Community», Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement, «Free Union» – «Free Alliance».*

В складних умовах подальшого демократичного спрямування сучасного українського суспільства важливого значення набуває вивчення вітчизняної політичної думки часів зародження і формування перших політичних партій в Наддніпрянській Україні. Це зумовлює науковий інтерес до проектів програмних документів українських соціалістів-федералістів, які репрезентували одну з ідейних течій громадського руху 1880-х рр. [21, с. 144-145]. У зв'язку з цим варта уваги маловідома «Програма української партії», яка була складена відомим вченим і громадсько-політичним діячем, членом київської «Старої Громади» Федором Кіндратовичем Вовком (Волковим) (1847-1918) у 1880 році під час перебування в еміграції у м. Плоєшті (Румунія). Про цей документ згадується у працях В.С. Дмитриченка і М.П. Рудька [7, с. 27], А.М. Катренка [8, с. 94], О.С. Козирева [10, с. 60-61], О.О. Франко [22, с. 82-85], однак предметом спеціального розгляду він ще не був.

Мета даної статті – на основі аналізу щоденикових записів Ф.К. Вовка з'ясувати обставини написання та ідейну спрямованість «Програми української партії» у зв'язку із розробкою програмно-організаційних документів українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз».

У 1870-х рр. Ф.К. Вовк був одним із активних учасників усіх важливих справ київської «Старої Громади», яка відіграла на той час провідну роль в українському національному русі. Опинившись перед загрозою арешту і ув'язнення за свою громадську діяльність, він на початку червня 1879 р. був змушений нелегально виїхати за кордон. Перші декілька років еміграції український народолобець провів у

Румунії, проживаючи у різний час у Добруджі (Галаці, Тульчі, Плоєшті), в Бухаресті. Згодом перебрався до Женеви, де, незважаючи на скрутні матеріальні умови, допомагав М.П. Драгоманову, підтримував постійний зв'язок із «Старою Громадою» [13, с. 42-43].

Влітку 1883 р. Ф.К. Вовк підтримав спробу гуртка українських соціалістів-федералістів створити політичне товариство «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». В разі успіху це могло стати важливою подією в історії політичної ідеології та практики громадського руху. Безпосередніми організаторами «Вільної Спілки» були одеський громадівець Володимир Мальований і російський народник Іван Присецький. Провідна роль у розробці політичної програми товариства належала Михайлу Драгоманову. Джерельною основою програми «Вільної Спілки» – «Вольного Союзу» слугували декілька начерків і проектів політичних програм, які були складені представниками земського руху, різних ідейних народницьких течій і надіслані М. Драгоманову. Одним із джерел була політична програма, чернетка якої написана В. Мальованим (можливо за участю І. Присецького) і відома як проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (назва дана жандармським офіцером). Документ був написаний почерком В. Мальованого, вилучений під час обшуку у І. Присецького і знищений після завершення слідства жандармами. Доопрацьований і узгоджений варіант проекту української політичної програми був укладений спільно В. Мальованим та І. Присецьким. З

переробки цього документу влітку 1883 р. у Женеві почалася робота над програмою українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». Перший варіант української політико-соціальної програми «Вільної Спілки» став результатом двомісячної колективної творчої роботи М.П. Драгоманова, В.Г. Мальованого, частково народовольця В.І. Сухомлина. У зв'язку з арештом у вересні 1883 р. в Києві В. Мальованого та І. Присецького спроба утворення українського товариства зазнала невдачі [3; 10-12].

Як вказується у статті В.С. Дмитриченка і М.П. Рудька, Ф.К. Вовком у 1880 році під час перебування у Румунії розроблювалася українська соціалістична програма, яка була передана ним у 1883 р. на батьківщину для української соціально-революційної партії, створюваної в цей час. Дана програма, на думку дослідників, потрапила до рук жандармів в ході масових арештів (в ув'язненні опинилися й організатори «партії»), що сталися у вересні 1883 р. у Києві, і пізніше була ними знищена [7, с. 150]. Якщо припустити, що мова йде про проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах», то у такому разі цей документ ототожнювався з «Програмою української партії» Ф.К. Вовка.

У щоденнику Ф. Вовка (на який посилаються вищезгадані автори) у записях 1880 р. з приводу «української соціалістичної програми» міститься наступне (тут і далі правопис і мова документів – Авт.): «12/24 марта. Вот уже неделя третья как сиджу и пишу, а лучше сказать переписываю программу украинской партии*, завтра кончу совсем, – а Астафьев не едет». До слова «партія» зроблена чиясь примітка: «прогр. укр. соц. партии, состав. по просьбе Ночочки» [14, арк. 7 зв.]. «Ночочка» – родинне ім'я Софії Федорівни Русової–Ліндфорс, яка була дружиною відомого українського громадівця О.О. Руссова [13, с. 59].

У зв'язку з цим наведемо декілька виписок із попередніх щоденникових записів (у яких йде мова про вказану програму), зроблених Ф. Вовком у лютому–березні 1880 р. «26/9 марта. А там самое, мабуть, гуляють... Може там згадують і мене? Може П[авел] П[латонович] Чубинський і скаже:

«Нема Вовка!...». Такие размышления появились вследствие того, что ходил долго по комнате, обдумывая программу, и как раз сел и написал то место ея, где говорится о громаде 60-х и 70-их годов... Я их вспоминаю и вспоминаю очень тепло...» [цит. по: 13, с. 47]. Далі через чотири дні він пише: «2/14. Долго вечером трактовали с Арб[оре] об организации румынской партии и о российском нигилизме. Относит[ельно] рум. партии я советовал устроить им что-нибудь вроде географ[ического] общества так как оно у нас было устроено. Дал ему программу этнографическую и обещал выписать чернигов[скую] статистическую. Нужно будет план практических и литературных работ для них сделать. Это я отложил до окончания своей программы для Киев[лян]...» [цит. по: 13, с. 48-49]. Зауважимо, що «Киянами» українські діячі у спілкуванні між собою називали «Стару Громаду» [1, с. 424-425]. Із запису наступного дня: «3/15. [...] Вечером сидел вот и программу составлял – двинулась, остается доделать детали. Завтра надо кончить. Кажется аккуратно выйдет. Чорт его возьми, хоть бы деньги получить наконец – напечатал бы ...» [цит. по: 13, с. 49]. І далі: «4/16. Нет писем из Киева – начинаю впадать в некоторое беспокойство. Да что-то и ни откуда нет ничего. Работал над программой» [цит. по: 13, с. 49]. Ймовірно 13/25 березня 1880 р. написання програми було завершено.

Можна припустити, що надалі Федір Вовк передав цей документ народовольцю Олександрю Астаф'єву, приїзду якого з нетерпінням очікував у зв'язку із завершенням роботи над програмою та з інших причин, пов'язаних з переговорами про українську друкарню [див.: 9, с. 30-32; 16-18]. Останній після втечі з Росії у 1879 р. (через загрозу арешту) проживав на території Франції і Швейцарії [2, стб. 62]. Після зустрічі Ф. Вовка з О. Астаф'євим у Женеві впродовж наступних декількох днів між ними відбувся обмін думками з багатьох питань, пов'язаних із можливою співпрацею [див.: 13, с. 50-51]. У результаті 19/31 березня 1880 р. Ф. Вовк записав у своєму щоденнику: «Астафьев утром уехал, забравши все» [14, арк. 8 зв.].

Зазначимо, що Ф. Вовк, характеризує себе й окремих учасників громадівського руху (як людей, що пов'язані між собою спільною справою і тому є відповідальними за свої вчинки), використовував у своєму щоденнику слова «партія», «член партії» [див.: 13, с. 53-54]. «Стара Громада» у листуванні з М. Драгомановим також часто називала себе «партією» [див.: 1, с. 263-319]. Тож, зміст щоденникових записів Ф. Вовка не дає достатніх підстав однозначно вважати, що укладена ним «програма української партії» мала соціалістичний (соціально-революційний) характер і була тотожною з проектом «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах». Якщо вищезгадана примітка (яка зроблена пізніше, ніж сам запис) належить Ф.К. Вовку, то у такому разі вказана програма була написана останнім на прохання С.Ф. Русової для гуртка (або групи) українських громадівців – прихильників соціалістичних ідей, оскільки зміст документа включав серед іншого й ретроспективний огляд громадівського руху 1860-1870-х рр.

З приводу арештів, проведених поліцією у вересні 1883 р. в Києві, Ф. Вовком зроблено декілька наступних записів. Дізнавшись від А. Ляхоцького (Кузьми) про можливий арешт В. Мальованого, Федір Кіндратович 17/29 вересня 1883 р. зробив наступний запис: «[...] Пропає, мабуть, М[альован]ий и страшно очень за Павла. Хоть бы с ним еще беды не вышло... А еще по крайней мере до вторника ждуть. Хоть бы он выскочил. И черт меня дернул программу эту ему давать...» [15, арк. 1]. З наведеного змісту можна зрозуміти, що Павлу була передана Ф. Вовком якась програма. Далі йде запис за 19 вересня / 1 жовтня: «[...] В «Ділі» напечатано, что в Киеве арестовано кого-то приехавшего з-за кордону, а потом ув'язнено Евг[ена] Борисова и Казимира Козловського. От-тобі маєш... Разумеется сомнений уже никаких. Бедный Малеваний... Ну теперь, понятно, Восточ[ной] Сибири не миновать. И Борисов... И конечно все опять провалилось... Боюсь за Павла – как бы и он какнибудь не влетел... Вот и живи как хочешь» [15, арк. 1]. Очевидно Ф. Вовк був

засмучений невдалим завершенням чергової спроби українських соціалістів-федералістів утворити власну організаційну структуру, а також арештами людей, які займалися цією справою.

У зв'язку з цим важливу інформацію також містять ще декілька наступних записів, зокрема за 22 вересня / 4 жовтня 1883 р.: «Од Павла телеграма. Хоть я ее и не понимаю вполне... Но ясно, что он в Киеве и цел. – Буде цього – підожду листа...» [цит. по: 13, с. 55]. Запис за 13/25 жовтня: «[...] Нема од Павла нічого... Чи викрутиться він, бідолаха...» [цит. по: 13, с. 55]. Далі за 17/29 жовтня: «Павло розказував, що і К[атерину] М[ихайлівну] і Лену, і Софію, і Павла, і, навіть, Сашка викликали у Жанд[армське] Упр[авлінн]я – кликали через те, що як ходили слідом за Мальованим, то бачили, що він двічі у їх був. Попереду тягали дворників, прислугу – їх питали, а далі вже їх потягли. Питались за М[альовано]го – вони усі казали, що не знають і не бачили... Далі Павло (його першого допрашували) сам сказав, що він був у Женеві і чому йому паспорта не дають... Тоді його спитали, чи бачив він у Женеві Др[агомано]ва. Сказав, що бачив і знає, тоді за мене спитали – сказав, що не знає... Далі пішла Соня і її спитали між іншим чи має вона переписку зі мною. Вона сказала, що ні. Жандарм (кап[итан] Малицький) всміхнувся... Далі Р[убіс]ка... після запиту про М[альовано]го, Присецького і інших – спиталися за мене – чи знає [...] Про М[альовано]го нічого нового – три дні у Києві побув і узяли. Узяли через Присецького бо за їм довго вже ходили... Борисов одказується от усього, думає що може і пустять. Програми здається не попались» [цит. по: 22, с. 95; 15, арк. 4-4 зв.].

Зміст останнього речення дозволяє припустити, що проект програми «Вільної Спілки» і програма, яка знаходилася у Павла, не потрапили до рук поліції. Також є підстави вважати, що Павло, про якого йдеться у щоденнику, це – Павло Іванович Чижевський, а не Павло Рубісов, як вказує О.О. Франко [див.: 22, с. 95-96]. У жандармській довідці, складеній 15-го грудня 1883 р., про Чижевського сказано наступне: «Чижевський був близький з братами Борисовими, з котрих один (Євген –

Авт.) мав особливо дружні стосунки з Іваном Присецьким і, навіть, переховував його деякий час у своїй квартирі. Чижевський жонатий на Софії Рубісовій, що належить до сімейства, відомого своїми близькими відносинами і співчуттям до осіб революційної партії, на користь яких Рубісовими був навіть влаштований у своїй квартирі вечір. Про близькі стосунки Чижевських і Рубісових до арештованих Присецького і Мальованого свідчить між іншим та обставина, що останні перед затриманням відвідували спільну квартиру Рубісових і Чижевських» (переклад з рос. – Авт.) [5, арк. 8-9]. У даному випадку мова йде про дворянську родину Рубісових – Катерину Михайлівну і Костянтина Миколайовича, які мали чотири дочки – Софію, Олену, Катерину, Ганну, а також двох синів – Миколу та Олексія [див.: 19, с. 403-407].

Нагляд за Іваном Присецьким дозволив поліції встановити, що 30 серпня і 1 вересня він зустрічався у готелі «Бель-Вю» з Володимиром Мальованим, з яким заходив до будинків №№ 48, 52 по Бібіковському бульвару. Крім того, Присецький бував один у буд. № 5 по Мало-Володимирській вулиці і разом з Євгеном Борисовим – у буд. № 30 [20, арк. 61-61 зв.]. По Бібіковському бульвару № 52 проживала дружина надвірного радника К.М. Рубісова, двоє її синів і дві дочки – Софія і Олена. Софія була заміжньою за дворянином Полтавської губернії П.І. Чижевським, який добре знав Присецького ще за часів навчання у Полтавській гімназії, а потім – у військово-інженерному училищі (хоча і вчився на два класи нижче). Наприкінці липня або у перших числах серпня Чижевський виїжджав з науковою метою до Женеві, де очевидно спілкувався з М. Драгомановим, Ф. Вовком, В. Мальованим, обговорюючи плани щодо майбутньої співпраці [23, арк. 142, 287].

П. Чижевський повернувся до Києва між 20-им і 30-им вересня, 12-го жовтня разом із дружиною знов виїхав за кордон і до 18-го жовтня був вже у Женеві. Ця поїздка сталася після допиту і була викликана бажанням уникнути можливого арешту. Циркуляром ДП від 30-го жовтня була дана вказівка на прикордонні пункти про встановлення нагляду за поверненням Софії

та Павла Чижевських і проведення огляду багажу всієї сім'ї [6, арк. 5]. Тож можна стверджувати, що докладна інформація про київські арешти була одержана М. Драгомановим і Ф. Вовком від П. Чижевського.

Привезений до Києва проект програми «Вільної Спілки» В. Мальований передав за призначенням своїм однодумцям, очевидно коли заходив до спільної квартири Чижевських і Рубісових або за іншими адресами. В подальшому до узгодженого тексту програми (очевидно спочатку вона обмежувалася тільки «Проектом оснований устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», і, можливо, «Объяснительной запиской к проекту оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка») М.П. Драгоманов додав власноруч написану «Предварительную заметку» і числені примітки та опублікував у 1884 р. в женецькій типографії «Громади» під назвою «Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» [4].

Тож, у березні 1880 р. старогромадівцем-політемігрантом Ф.К. Вовком під час перебування у м. Плоєшті була написана «Програма української партії» (назва умовна), зміст якої включав серед іншого й ретроспективний огляд громадівського руху 1860-1870-х рр. Ймовірно надалі Ф.К. Вовк передав цей документ народовольцю О.О. Астаф'єву, з яким вів переговори щодо можливої співпраці у справі улаштування української нелегальної друкарні. Не виключено, що це була «Програма української соціалістичної партії» (назва умовна), укладена для гуртка (або групи) українських громадівців, які підтримували зв'язки з народовольцями. Вказана програма не була тотожною з чернеткою проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (назва умовна), яка була написана навесні 1883 р. одеським громадівцем В.Г. Мальованим (можливо за участю І.М. Присецького).

Узгоджений варіант проекту політичної програми українських соціалістів-федералістів був укладений спільно В. Мальованим та І. Присецьким, ставши одним із теоретичних джерел політико-

соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». Привезений В.Г. Мальованим до Києва наприкінці серпня 1883 р. перший варіант проекту програми «Вільної Спілки», розроблений ним спільно із М.П. Драгомановим (частково за участю народовольця В.І. Сухомлина), не потрапив до рук поліції, а обговорювався у

київських українських гуртках і був, в основному, схвалений. Ф.К. Вовком за посередництвом П.І. Чижевського у вересні 1883 р. була передана на батьківщину ще одна невідома програма, зміст та ідейно-політична спрямованість якої потребують подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.) / під ред. проф. Романа Смаль-Стоцького. – Варшава : [б. в.], 1938. – Т. 1. – 427 с.
2. А[О]стафьев, Александр Алексеевич // Деятели революционного движения в России : биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.] / под ред. Феликса Кона [и др.] ; Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев. Т. 2 : Семидесятые годы / сост. А.А. Шиловым и М.Г. Карнауховой. – Вып. I: А–Е. – М. : Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – XXIV с. – 406 стб. : фот.
3. Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії / О.В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55.
4. Вольный Союз – Вільна Спілка : Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева : Типография «Громады», 1884. – 109 с.
5. ДАРФ, ф. 102, 3 діл-во (з розсипу), оп. 250, 1882-1885, спр. 154, 9 арк.
6. ДАРФ, ф. 102, о.в., 5 відд. секр. ч. 1883 р., оп. 265 перл., спр. 7.
7. Дмитриченко В. С. Соціалістичні погляди Ф.К. Вовка / В.С. Дмитриченко, М.П. Рудько // Проблеми філософії. – 1972. – Вип. 25. – С. 23-37.
8. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття : навчальний посібник для студ. іст. фак-тів. Ч. 2. 60-90-ті роки XIX ст. / А.М. Катренко; М-во освіти України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [б. в.], 1999. – 189 с.
9. Козирев О. (Миколаїв). Спроби громадівців організувати нелегальний друк в Україні у 1878-1880 рр. / Олег Козирев // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : збірник наук. пр. : [У 2 ч.]. Ч. II / ред. кол. В.А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. – Миколаїв, 1998. – С. 27-33.
10. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» / О.С. Козирев // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – С. 52-67.
11. Козирев О. С. Політичні погляди та діяльність народника Івана Присецького / О.С. Козирев // Проблеми політичної історії України : зб. наук. праць ; ред. кол. : О.Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006. – С. 85-97.
12. Козирев О. С. «Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 187. Т. 199. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 51-56.
13. Криlach К. Щоденники Федора Вовка / Катерина Криlach // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 43-60.
14. Науковий архів Інституту археології НАН України (НАІА НАН України), ф. В, спр. 339, 17 арк.
15. НАІА НАН України, ф. В, спр. 340, 47 арк.
16. НАІА НАН України, ф. В, спр. 3413, 1 арк.
17. НАІА НАН України, ф. В, спр. 3414, 2 арк.
18. НАІА НАН України, ф. В, спр. 3415, 1 арк.
19. Огієвська І. В. Подорож до Кролевця / І.В. Огієвська // Україна. Наука і культура. – К., 2008. – Вип. 34. – С. 398-421 : 19 іл.
20. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (РДІА), ф. 1405, оп. 83-84 (1883 р.), спр. 11250, 148 арк.
21. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття : теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С.І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1999. – 240 с.
22. [Франко О.] Федір Кіндратович Вовк (1847-1918) [Текст] : дослідження. Спогади. Бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / Оксана Франко; ред. Марк Антонович. – Нью-Йорк : [б.в.], 1997. – 381 с.: іл. – (Джерела до новітньої історії України / Українська вільна академія наук у США; т. 4).
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1, 298 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.